

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נא-נב, תש"ס-תשס"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הלהג הערבי של יהודי בגדאד ב"מפריח היונים" של אלי עמיר

ספרו של אלי עמיר "מפריח היונים"¹ מתאר את החיים ואת האירועים בבגדאד בתקופה שלפני העלייה ההמונית לישראל שהחלה בשנת 1950 ונמשכה עד 1952. עמיר הצליח בספר זה לתאר לא רק את אורח חייהם של היהודים שם באותם הימים, אלא גם לאפשר לנו לחוש את הלשון המיוחדת שדיברו בה אז על ביטוייה ופתגמיה.

התופעה המעניינת ביותר בבגדאד מבחינת הבלשנות החברתית היא הימצאותם של שלושה להגים שונים של הערבית באותה עיר, להגים המובחנים היטב והמחולקים על פי הקהילות הדתיות שחיו בה: להג מוסלמי, להג יהודי ולהג נוצרי. ההבדלים בין הלהגים מתבטאים בכל תחומי הלשון: בתורת ההגה, בתורת הצורות, בתחביר ובאוצר המילים. הלהג המוסלמי קרוב מבחינות שונות ללהגי בדווים, והחוקרים מניחים כי ביישוב המוסלמי חלה בתקופה מסוימת נדידה, ושבטים בדווים מחצי האי ערב חדרו לבגדאד והשפיעו גם על הלשון שדוברת בה. לעומת זאת היישוב היהודי נשאר יציב יחסית ולא אירעו בו נדידות, על כן לא חלו שינויים בלשונו והוא המשיך לשמור על הלהג שדיברו בו התושבים העירוניים הקדמונים שבאותו אזור. לפי זה דווקא היהודים הם ששמרו על הלהג העתיק של עיראק, ואילו המוסלמים של בגדאד סיגלו להם שונה בהשפעה בדווית.

בין הסיבות האחרות לייחוד לשונם של היהודים אפשר למנות את ההשפעה שהייתה ללשון העברית והארמית עליהם. כידוע, המשיכו היהודים בגולה ללמוד וללמד את הלשון העברית; ובאשר ליהודי בבל, הנה קודם שקיבלו את הערבית הייתה הארמית לשון הדיבור שלהם, והיא ששימשה להם בחיי הדת, בהלכה ובאגדה. לשונות אלה השאירו את רישומן על הערבית שבפיהם.

במשך השנים חדרו ללהג הערבי של יהודי בגדאד, כמו ללהגי עיראק בכלל, מילים שאולות מפרסית ומטורקית. מילים אלה חדרו לעיראק מחמת קרבתה לפרס ולטורקיה, והמילים הטורקיות חדרו גם מחמת שלטונה הממושך של טורקיה העות'מאנית בעיראק. בדורות האחרונים חדרו ללהג היהודי גם מילים שאולות מצרפתית ומאנגלית, בעיקר בהשפעת בתי ספר אליאנס

(כ"ח), שלימדו בהם שפות זרות: הצרפתית הייתה לשון ההוראה בבתי ספר אלה, האנגלית חדרה גם מחמת קשרי מסחר עם חברות בריטיות ובעיקר עם הודו.

בספר "מפריח היונים" שומעים אנו את הלהגים השונים של בגדאד. כשמוסלמי מדבר, מביא הסופר את דבריו בלהג המוסלמי. אולם כיוון שרוב הדוברים בספר זה הם יהודים, שומעים אנו כאן בעיקר את הלהג היהודי. על כן כשיוזכר מכאן ואילך "הלהג" בלא שום ציון נוסף, הכוונה היא ללהג הערבי שבפי יהודי בגדאד.

במאמר זה נתחקה על השפעת הלהג הערבי של יהודי בגדאד על לשון הספר. נתבונן כאן בשני עניינים: (א) שימוש במילים ובביטויים מן הלהג כמות שהם; (ב) שימוש בתרגום עברי של ביטויים ופתגמים מן הלהג.² המילים הערביות המצוטטות מן הספר, הובאו כאן לפי כתיבן ולפי ניקודן שם בלא שינוי. אולם במילים שחל בהן שיבוש בכתיב או בהגייה, הוספנו לפעמים בסוגריים מרובעים את הצורה המדויקת יותר מבחינת ההגייה. מילים ערביות שלא מן הספר שהובאו כאן תועתקו בסימנים הבאים:

ג' כמו ج, j במילה האנגלית jump
ד' כמו ذ, th במילה האנגלית the
ח' כמו خ, כ' רפה
ט' כמו ظ (ד' נחצית), כך הגויה בלהג גם ض
ע' כמו غ, כהגיית ר' גרונית
צ כמו ص (ס נחצית)
צ' כמו ch במילה האנגלית chair
ר' כמו ر, כהגיית ר' גרונית³
ת' כמו ت, th במילה האנגלית thing

באשר לתנועות: בלהג היהודי קיימת תנועה בחיתוך מרכזי, שהיא בין חיריק לקיבוץ, קרובה ל-e שבמילה הצרפתית le. מחוסר סימן מיוחד לתנועה זו בניקוד העברי היא סומנה כאן בחיריק. אולם רק חיריק חסר יציין תנועה זו. חיריק מלא מצייין תנועת i.

1. מילים וביטויים ערביים מן הלהג

כשהסופר משתמש במילים מן הלהג כמות שהן, יש שהוא מוסיף לאחר המילה הערבית את תרגומה לעברית, בייחוד בהופעתה בפעם הראשונה, ובדרך זו גם מי שאינו מכיר את הלהג עשוי להבין את הדברים; כגון:

- בג'לאֵלה, בנדנדת העץ שלי (11 ט ועוד)
- דַנְדָּח, גמד, קראנו לו (35 א מלמטה)

- ופצחו בקריאות גיל ובאותם סלסולי גרון נלהבים הקרויים הַלְאָהֶל (280 י מלמטה)
 - מידיו של מלמד או של חִלְפָה, עוזר־מלמד (39 ז מלמטה)
 - הלכה אל החפֿאפֿה [צ״ל חפֿאפֿה], המסלקת בעזרת חוט מיוחד שערות מיותרות מפניהן של כלות ומרגליהן ומבתי שחיין ומערוותן, ערב כלולותיהן (160 ו-ח מלמטה)
 - סמטת הפֿרְחִיאָנָה [צ״ל פֿרְחִיאָנָה], היא סמטת בית הזונות (62 יג)
 - קשה היה לי להירדם בַּבֶּשֶׁפֶאן, בעליית הגג הקטנה שלי (7 ב מלמטה)
 - ושלף מכיסו את המֶסֶבֶתָה [צ״ל מֶסֶבֶתָה] היא המחרוזת (71 כא)
 - הספֿרֶטֶאס, אותו פנך רב־קומות הקרוי גם סיר הסירים (29 ה מלמטה)
 - מהם בעביות ובכפיות ומהם פֿרֶנְגִי, כלומר, לבושים לבוש מערבי (179 ג מלמטה)
 - בעלי הצִיאִיחִיאָנָה, בתי התה (15 י מלמטה, וכן 18 יח, 62 ה)
 - עֵלֶא כִּיפֶכ, אָבְנִי, לאט לאט, בני (18 ה מלמטה)
- אולם לא בכל מקום מוצא אתה תרגומן של המילים לעברית, ובמקרים אלה מי שאינם מכירים את הלהג יתקשו לעמוד על משמעותן של אותן מילים (להלן הוספנו בין סוגריים את תרגומן או הסברן של מילים אלו), כגון:
- ומֶחֶתֶשֶם שכמותו (8 ה ועוד) (נשוא פנים)
 - ומעשן בנחת סיגריית זַבֶּאנָה משובחת (29 ב מלמטה ועוד) (סיגריה שהמעשן מגלגל בידו את הטבק על הנייר)
 - מִיחִיאָנָה של אבו עדנאן (220 ו ועוד) (מסבאה)
- בשמות של מאכלים, למשל, חלק מהם מתורגם או מוסבר, כגון:
- אמא הכינה לאחי מושי את מאכל הפול האהוב עליו, בֶּאגִילָה (260 ח מלמטה).
 - אפה לה חֲנוּנָה, פיתה פריכה קטנה (20 טו)
 - ולועס מחבּוּז [צ״ל מְחִיבּוּז], מיני מאפה (295 ח מלמטה)
 - דייג צלה להם על מדורה גדולה סֶמֶכ מְזוּגוֹף, שיבוטים ענקיים (57 ז); ריחות סֶמֶכ מְזוּגוֹף, דגים על האש (129 ד מלמטה)
 - צִילוֹ כֶּבֶאב – אורז בחמאה, כֶּבֶאב מעולה וּלְבֶן צוֹן (353 ה מלמטה)
 - קֶחֶנָה סֶאדָה, קפה שחור מר (77 ב מלמטה)
 - רֶבְעִי, רבע בקבוק ערק (31 ב, וכן 55 א מלמטה)
 - היה פותח באכילת תֶּשֶׁרִיב של נפתלי קרקוקלי, הלוא הוא לשון כבש במרק אדום (223 י מלמטה); ואינו נרתע מחום האדים המיתמרים מן התֶּשֶׁרִיב, מרק הראש (301 יא)

ואף יש שמוסבר בפירוט רב, כמו:

- הגיע תור התבנית, חמין של עופות ממולאים נתחי בשר, אורז, פלחי עגבניות מתובלים בהל טחון ריחני. עם החמין הוגשה גם הפאצ'ה, קיבה של כבש, מעיים דקים וגסים ממולאים גם הם באורז, בשר קצוץ, פלחי עגבניות מתובלים בקרדמון ובנומי בצ'רה... (125 ד-ח מלמטה)

אך בחלק מן המאכלים אין אתה מוצא תרגומם לעברית, כגון:

- פיתות ולחם גאורג [צ"ל: ג'ורג] (77 י, וכן 117 טז) (פיתה גדולה, דקה, עגולה, יבשה וקשה)
- ליקקתי דונד'רמה שלגונית (135 ב מלמטה, וכן 281 ז) (גלידה)
- כֶּבֶה של במיה (77 ז, 126 ו); כֶּבֶה בְּמִיָּה (297 ח מלמטה); כֶּבֶה של בורגול של ברוך הכורדי אֲבוּ אַל-כֶּבֶה (29 ב, 223 ז-ח מלמטה) (כופתה)
- לקח לו שן של שום מצלחת המִזְאָ (221 ב, וכן 227 ז, 269 א) (פרי או ירק שנוטלים לאחר שתיית אלכוהול)
- ומתובל בסמאק אדמדם חמצמץ (125 ג) (תבלין אדמדם חמצמץ)
- פיתה וקֶמֶר (16 ח, וכן 22 כא) (שמנת סמיכה עשירת שומן מחלב תאו)

וכן דברי מאפה ודברי מתיקה:

- וכדרכה טרחה והכינה דברי מאפה ומתיקה. סִמְבוּסֶק⁴ בסוכר ושקדים, לוֹזִינָה של חבושים ובוטנים, עוגיות תמרים וקוקוס, זִנְגוּלָה בדבש ומי ורדים. רק מִן אַל-סִמָּא⁵ וּמִלֶּבֶס⁶ קנתה אצל אבו שמיל (262 טו-יז מלמטה).

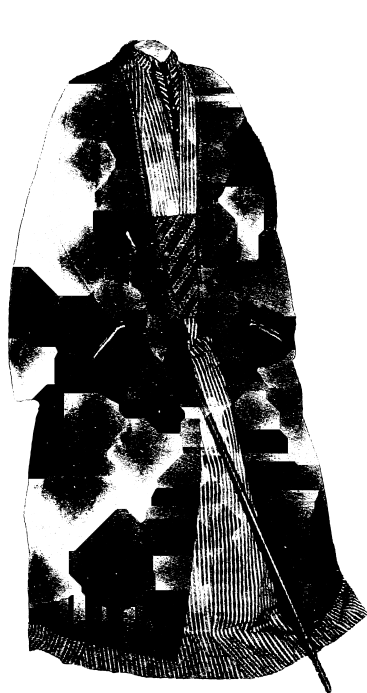
- וכיבד את הכנופיה שלנו בִּבְקֻלָּאנָה⁷ (88 ח מלמטה, וכן 190 ו).

אכן שמות של כמה מהם כמו בקלאוה, זִנְגוּלָה, כֶּבֶה וסמבוסק משמשים גם במסעדות מזרחיות בארץ, ואולי משום כך לא ראה המחבר צורך לתרגמם.⁸

הוא הדין לגבי לבוש. ניטול לדוגמה סוגים שונים של כיסויי ראש, שקורא שאינו דובר הלהג לא יוכל לעמוד על ההבדל ביניהם אם אין תרגום או הסבר כלשהו לצדם:⁹

- בְּטָאקָה לראשו (52 ז) (אך שני עמודים לאחר מכן מובא גם הסבר: ובלי הטאקָה, אותה כיפת לבד שהיתה לראשו [54 ח מלמטה])
- וּכְפִיָּה לבנה לראשו (19 טו)

- חבש סִינְאֶרָה מהודרת (148 י') (כובע סירה, כיסוי הראש הלאומי שהיה נהוג בעיראק)
- עֵמְמָה לבנה לראשו (28 יד); ; בעֵמְמָה, היא המצנפת ההדורה לראשו (104 א מלמטה)
- הסיר מעל ראשו את העֵקֶל המוזהב (54 ד) (בלשון הדיבור: עֵגָל, גלילי שער מעובה להידוק הכפייה על הראש)
- מן הזבון האפור ומן הפֶּס האדום שעֵמְמָה צנופה סביב לו (123 ו-ז מלמטה) (פֶּס הוא תרבוש)

עֵמְמָה לגבר (מלך זָבוֹן)

זָבוֹן ופֶּס

התמונות באדיבות מרכז מורשת יהדות בבל באור־יהודה

וכן שמות של בגדים אחרים:

- בגלביה לבנה לגופו (52 ז, וכן 54 ח מלמטה, 116 ז)
 - מלבישה אותי דְּשָׁאֶשָּׁה, שמלה לבנה כשל אסמאעיל (94 יח, וכן 139 טו מלמטה) (בגד דומה לשמלה שלובשים גם הגברים)
 - שכרסו חבויה לו בזבון כחול מבהיק (101 ו, וכן 123 ז מלמטה, 148 ט) (חלוק של גבר)
 - גברים בעפיות כהות ובכפיות מנוקדות (17 יח, וכן 137 טו)
- ברכות, קללות ודברי נימוסין הנהוגים בפי יהודי בגדאד המובאים כאן, יש מהם שהסברם בצד:

- תַּפְּדֵל, עֲזִיז, בבקשה יקירי (19 ב)
- תַּחַת אֶמְרָךְ, כרצונך (169 ג מלמטה)
- תִּסְלַם אֵידִיכ, תבורכנה ידיך (176 ה)¹⁰

ויש שבאים בלא תוספת הסבר:

- עֲאֶשֶׁת אֵידִיכִי, אם כאבי (126 יב) (תחינה ידיך, דברי מחמאה לאישה)
- עֲלֵא עֵינִי וְעֲלֵא רֵאסִי (116 יג) (על עיני ועל ראשי, כלומר, אמלא בקשתך באהבה וברצון רב)
- בֶּל-אֶפְרָאח (213 ד) (בשמחות)
- אֶנְהֶגִים בֵּיתוֹ (427 ג) (ייחרב ביתו)

יש לציין כי כל המילים הערביות האלה מובאות לפי הגייתן בלהג היהודי. אולם כשמוסלמי מדבר מובאים דבריו בלהג המוסלמי, כגון:

- אֶצָּאר בִּינִי אֶל-יוֹם יָא חִינִה? (23 יד) (מה קרה לך היום, אחי? [דבריה של מוכרת הקמר הבדווית; יהודי היה אומר: אֶש סאר' בִּיכ אֶל-יוֹם אֶחֱוִי])
- פְּדֹנָה עֲלִינִי, יָא בֶּהִנָּה – כפרתך אנחנו, יָא בֶּהִנָּה (54 ז) [דבריו של שיד; ובלהג היהודי: פְּדֹנָה עֲלִיכִי]

בעיקרו של דבר, חשיבות רבה יש לשימוש במילים מתוך הלהג כי בכך חשים אנו גם את אורח דיבורם של יהודי בבל בשיחות, במשא ומתן וכיו"ב. אך הבעיה מתעוררת לגבי קוראים שאינם דוברים את הלהג. אמנם יבינו הם כללית את הנאמר, כגון שמדובר על כיסוי ראש, אם נביא לדוגמה את הרשימה שלעיל. אולם לעתים יש חשיבות גם לסוג הכובע, ואם אין הם יודעים את ההבדלים שבין כיסויי הראש השונים, עשויים הם להחסיר את הגוון המיוחד שביקש הסופר להביע. יתר על כן, לעתים קשה לזר לנחש במה מדובר, שהרי אין לצפות שמי שאינו דובר את הלהג ידע כי **אבו נאג'י** (100 י)

הוא כינוי לאנגלים, ואילו **אבו שלמה** (46 יב; 130 יח-יט) הוא כינוי לאיבר המין של הזכר. ניתן היה להבהיר את המילים המובאות מן הלהג לא רק בתוספת תרגום עברי אחריהן, כפי שעשה המחבר פעמים רבות, אלא גם בדרכים אחרות, אם אין רוצים להכניס תרגום עברי לגוף הטקסט, כגון על ידי הוספת תרגום בין סוגריים מרובעים, הערה בשולי העמוד או נספח בסוף הספר המסביר את כל המילים הערביות המוזכרות בו.

2. מילים וביטויים עבריים מן הלהג

כמו כל להג יהודי גם הלהג הערבי של יהודי בגדאד כולל מילים וביטויים עבריים רבים, ועמיר, כפי שהכניס מילים ערביות מן הלהג, משלב הוא בלשונו גם את המילים העבריות השגורות בפהם של יהודי בבל. אמנם מילים אלה רגילות בשפה העברית בכללה ומשמשות לא רק בפי דוברי הלהג, עם כל זאת סביר להניח כי רבות מהן הוכנסו כאן בהשפעת הלהג, אם במודע ואם שלא במודע.

ניטול, למשל, כינויים של שם ה': השם יתברך (62 טו); ישתבח שמו (120 ו מלמטה); הקדוש ברוך הוא (120 ה מלמטה); בורא עולם (122 יג), או, למשל, ברכות הנהנין, שמברכים על כל מאכל ומשקה: כבה של במיה ומיני מזונות שיברך עליהם, כי לא הסתפק בהמוציא והקפיד לברך גם **בורא פרי העץ, בורא פרי האדמה, ושהכל** (77 ה-ז מלמטה); בירך המוציא על פיתה עבה (125 יב); הביאו את ה"ברכות", כעכים רכים, תמרים, שקדים וצימוקים, תפוחים ומלפפונים קלופים, תה וקפה לשהכל (379 ג-ה מלמטה).

וכן מילים וביטויים אחרים:

- **כפרה** עליה (331 י); **כפרה** עליו (415 יב); **כפרה** עליך (360 יג; 443 יב)
- **ימח שמם** (298 יד); צאדק אל-בסאם, "ימח שמו וזכרו"¹¹ (8 יא)
- בפיו קרא לה "המרוחמת שלי", כמו שייאמר על המתה (86 יא-יב)
- כל יהודיה חכמים וצדיקים, **מלאכי השרת** (364 טז)
- היהודים **רחמנים בני רחמנים** (354 יא)
- **אין אמונה בגויים** (62 א; 170 י)
- הגויים **הרשעים** (408 יא מלמטה)
- כל ההיסטוריה שלנו היא **תשעה באב** (73 ג)
- משוחח עם **מלאכים ושדים** ובקי בגלגול נשמות (124 כ)
- טעם **גן עדן** (130 ח, 183 ג מלמטה); הם הורסים את **גן עדן** שלנו (256 ב); אותה לבדה רצו לשמוע, את זמיר **גן עדן** (312 כ); זה **הגן עדן** של ישראל? --- אחלא **גן עדן** (415 ד-ה)

- מחשש עין הרע, כמו שבועדאי היתה אמא אומרת (253 יג)
 - אינה חוששת ללשון הרע (335 ח)
 - על המזל שלי (316 ז מלמטה); שאמא אומרת שהוא סימן למזל (375 א)
 - והצער אוחז בחזי (391 יג מלמטה)
 - ניצלת בזכות המצווה שעשית (360 יג ועוד)
 - בלי נדר (361 ה מלמטה)
 - ממזר, יודע להסתדר זה (427 ב)
 - עקשנית כמו אתון (367 יג)
 - "יש חידוש?" שאל הזקן בלשון הקודש (99 ט מלמטה)
- המילים הבאות מצויות אף הן בלהג, ואפשר שגם כאן הלהג הוא שהשפיע על הסופר להשתמש בהן באותם המקומות: **אמן אמן** (125 יב), **לברך הגומל** (62 י), **חברה קדישא** (379 ד), **המקובל** (124 טז), **מניין ראשון** (62 ח), **סעודה** (130 א).
- יש שהמילים העבריות המצויות בלהג הגויות בו בהגייה שונה מן המקובל בארץ. למשל, יהודי בבל אינם מבחינים בין ב דגושה לרפה, ושתייהן הגויות ב. הגייה מיוחדת זו צוינה, למשל, בדבריו של החכם באשי: אל כָּבֵל באנו לפנייהם (146 יז, וכן 148 ה מלמטה), דָּבָר מזכיר דָּבָר (149 כ ועוד), אביהם שבשמים (154 ו מלמטה).
- אמנם הבדלים נוספים יש בהגיית המילים העבריות שבלהג, למשל, לגבי מקום ההטעמה. המילים העבריות שבלהג הגויות לפי כללי ההטעמה של המילים הערביות שבלהג, ועל כן חלק מהן הגויות מלעיל, שלא כהגייתן בקריאת המקרא או בקריאת העברית בכלל. למשל בלהג הוגים מלעיל: הַמוֹצֵיא, מְצוּחַ, כְּפָרָה, סְעוּדָה וכד', אף שבקריאת העברית הוגים הם מלרע: הַמוֹצֵיא, מְצוּחַ, כְּפָרָה, סְעוּדָה וכד'. הגייה מיוחדת זו לא צוינה בספר, כי לא מקובל לסמן בספרות יפה את מקום ההטעמה.
- לכאן יש להוסיף את המילים שהתקבלו מן העברית שבארץ, כמו **התנועה** (בהטעמת מלעיל ובהגיית התיי"ו בפתח), שהיא תנועת החלוץ בעיראק בפי יהודי בגדאד וגם בבולשת העיראקית:
- וספרים ללימוד עברית של התנועה, היא המחתרת הציונית (7 י)
 - התנועה מסרבת להבריא אותנו (260 ו מלמטה)
 - שלא לסכן את חברי התנועה (386 ח).
- ובישראל, בשנים הראשונות של עליית יהודי עיראק נקלטו ללהג כמה מילים עבריות בצורה משובשת, כמו **מנגרינה** במקום **מרגרינה**:
- ביצים, קקאו, לחם שחור, ריבה ומנגרינה (423 יג)

ומחנה המעבר "שער העלייה" שנקרא בפייהם "שארע אליה" [=רחוב אליהו]:

- "מה שמו המקום הזה?" שאלה. "שארע עליה, ובעברית שער העלייה" (414 א-ב מלמטה)
- אחרי שבועיים בשארע עליה עברנו ממילא לבית העולים בפרדס חנה (429 ד מלמטה)

3. תרגום לעברית של ביטויים מן הלהג

הנותן דעתו ללשונו ולסגנונו של הספר ימצא בו השפעה רבה של הלהג. דובר הלהג יוכל לגלות בלא קושי כי ביטויים עבריים לא מעטים המצויים בספר אינם אלא תרגום של ביטויים מתוך הלהג. להלן רשימה של ביטויים שיש להם מקבילות בלהג. אין ספק כי המחבר השתמש בהם בדרך כלל במודע, אך אפשר שכמה מהם התגנבו ללשונו שלא במודע.¹²

יש שתרגום הביטוי מן הלהג הוא מילולי:

- מה אומר ומה אספר (9 ח) (אש אקול ואש אֶחָפִי)
- דמכם יהיה בראשי (44 ז מלמטה) (דִּמְכֶם יפון בראסי)
- מפיך לשמים (79 י) (מן תימך לנבאב אל־סמא)
- מפויח פנים שכמותו (276 ו מלמטה) (מִצְחִים אל־וצ')

אולם יש שהסופר לא תרגם מילולית, אלא שינה במקצת את ניסוחו ויצר מעין ביטוי עברי מקורי כמו **יאבד מאור עיניו** (9 ג), המובא להלן. ובפתגמים המובאים בפרק הבא אנו רואים כי לעתים יצר הסופר גם חריזה בתרגומו העברי, כגון:

- השפע מיטיב ומרחיב והמצוקה תציק ותרכיב (111 ו מלמטה)
- הבת או לגבר או לקבר (332 ו מלמטה)

באיחולים ובקללות יש שלנוסח העברי נוספה המילית **ש**:

- שתיגדע ידם (194 יב) (נִקְצֵת אִידֶם)
- שישפלו זה את זה (247 ט) (יִתְפַּלּוּן וַיִּחַד לְלֹאחִי)
- אל־נעסאני, קצין צבא שונא ישראל, "שתישבר מפרקתו" (9 א) (תִּנְפָסְרִי רִיבָתוֹ).

אך לא בכל מקום נוספה המילית **ש**:

- המופתי של פלסטין, תישבר מפרקתו (147 א)

- ומפקד הצבא, תישבר מפרקתו (152 ד מלמטה)
 - יאבד מאור עיניו (9 ג) (ר'אחת עינו [=הלכה/כבתה עינו])
- והרי ביטויים אחרים שאפשר לחשוד בהם שנוסחו כן בהשפעת הלהג:
- יוציאנו מן המצר (16 ג מלמטה) (יטלענה מן אל-טייקי)
 - יבוא יום וננקר את עיניהם (21 ז מלמטה) (נפקסה ל-עיןם)
 - צריך לבטוח בקדוש ברוך הוא למעלה ובחכם באשי למטה (120 ה מלמטה) (אל-קדוש ברוכו מן פוק והני מן ג'נה [=הקדוש ברוך הוא למעלה והוא למטה])
 - חלק עמנו מים, פיתה ומלח (145 יח) (פר'ד ו'אנה ח'בו ומלח [=לחם ומלח])
 - נקצץ את ראש הנחש (149 א) (נקץ ר'אס ל-ח'י)
 - אשה קשת יום, אחד עשר פיות על צווארה (153 ה מלמטה) (א'ידאעש נפר ב'ריקבתה)
 - הלוואי ישכח אותך המוות (298 י) (ינסאפ אל-מות)
 - קוצים בישבן יש להם (298 ט מלמטה) (שופ ב'יח'עים)
- השימוש בשם אללה במקום אלוהים עשוי אף הוא להעיד כי מדובר פה בתרגום מערבית:
- אללה יאריך ימך (16 ד מלמטה) (אללה יטול עמר'כ)¹³
 - ואין כמוהו אהוב אללה (64 יא מלמטה) (חביב אללה)
 - רחמי אללה על אמך ועל אביך (79 ח) (ר'חמת אללה עלה אבוב ואמפ)
 - היהודים השתגעו, אללה ייבש את שכלם (303 ה מלמטה) (אללה יבסו ל-מ'חים)
 - יקצר אללה את ימיהם (359 יא מלמטה) (אללה יקצץ עמר'ים)
- גם התוספת "כמאמר הבריות" מעיד שהביטוי הוא תרגום מן הלהג, כגון:
- כל אלה רק "לפתוח את התיאבון", כמאמר הבריות (125 ח) (יפתח אל-מש'תה)
 - נשא אותה עירומה, בבגדיה בלבד, כמאמר הבריות (113 ט-י) (בס ב'חנאס ל-עליקה)

4. תרגום לעברית של פתגמים מן הלהג

הפתגמים המתורגמים מן הלהג מעניינים מאוד, ואפשר שחלק מהם ייקלטו בעברית של יום-יום לפי תרגומו של אלי עמיר. ברור כי אין הכוונה

לומר שכל הפתגמים המובאים להלן הם ייחודיים ללהג, שהרי פתגמים עוברים מעם לעם ומלשון ללשון, ואתה מוצא אותם פתגמים בלשונות שונות ואצל עמים שונים, עד שלא תמיד אנו יכולים לדעת היכן נוצרו ומי יצרם. על כן כשאנו אומרים כי הסופר תרגם פתגם מסוים מן הלהג, אין הכוונה לומר שאותו פתגם מצוי בלהג בלבד, אלא שסביר להניח כי הוא שמע אותו בלהג היהודי, שהוא לשון האם שלו, או בלהגים האחרים שדוברו בבגדאד, ומשם תרגמו.¹⁴ ואכן יש שהסופר הביא גם מן הלהג המוסלמי של בגדאד ומן הערבית הקלסית.

במקרים אחדים מזכיר הסופר תחילה את הפתגם בערבית ואחריו מובא תרגומו לעברית:

- נֶאֱס תֵּאֲכַל אֶל תִּמְר [צ"ל תמר] וְאֲנִי אֶל-נֹאֲיָה חֲצָתִי [צ"ל חצת],¹⁵ בְּנֵי אָדָם אוֹכְלִים תִּמְרִים וְלִי מִשְׁאִירִים אֶת הַחֲרָצִנִּים (79 טז-יח).
- כּוֹרְדֵי רֵאסוּ בְּטִיזוּ [צ"ל כְּרִידֵי רֵאסוּ בְּטִיזוּ] - הַכוֹרְדִּי שָׁכְלוּ בִישְׁבָּנוּ (300 יז-יח) (לשון זלזול בכורדים).
- לוֹ וְקָעַת סִיר רִגְיָאֵל [צ"ל סִירִי רִגְיָאֵל], אִם נִפְלַת, תִּהְיֶה גִבֵּר (443 יב).
- לִשְׂוֹא אָמַר לוֹ מוֹשֵׁל הַמַּחֲזוּ אֶת מֵאֲמַר הַבְּרִיּוֹת אֶל-הַזִּמְיָה רִנְיָמָה [צ"ל עִינְיָמָה], לְהַשְׁמִיעוֹ שֶׁהַבּוֹרַח נִיתָנָה לוֹ נַפְשׁוֹ לִשְׁלַל (8 ג מלמטה).
- לְיִהוּד גִּיָּאֵר אֶל-עֵמֶר, הַיְּהוּדִים שִׁכְנִינוּ מֵאִזּוֹ וּמֵעוֹלָם (95 ו מלמטה).
- מִן עֲלֻמְנִי חֲרָפָן מִלְכָּנִי עֲבָדָן,¹⁶ מִי שֶׁלִּימְדָנִי אוֹת אַחַת עֲבָדוֹ אֲנִי כָל חַיִּי (40 ב).

אולם לרוב הובא הפתגם בעברית בלבד, ורק דובר הלהג עשוי לגלות שאין הוא אלא תרגומו של פתגם המצוי בלהג:

- גִּיגִית זָהָב וְהִיא מֵלֵאָה עֲקָרִבִּים (71 ב מלמטה) (טִשְׁתִּי דִּי־הֶב מִתְּרוֹס עֲקִירִיב [בספר מובא שם משל על עֲקָרִבִּים, הַמֵּתִיָּאִים לַפִּתְגָּם]).
- זֹרַע צִנוּן, אוֹכֵל צִנוּן (72 יג) (אֶל-יִזְרְיָע פְּגִיל יֶאֱכַל פְּגִיל [קִיבֵּלֶת מֵה שְׁבִישֶׁלֶת]).
- יֵלֶךְ כֶּלֶב וְיִבּוֹא כֶּלֶב בֶּן כֶּלֶב (72 ד מלמטה) (יְרִיחַ כֶּלֶב יִגִּי כֶּלֶב אֲבָן כֶּלֶב צוֹרֵר מֵת וְצוֹרֵר גָּדוֹל מִמֶּנּוּ עֵלָה לִשְׁלֹטוֹן).
- "רֵק צָרוֹת הַמִּיטָה עֲלֵינוּ הַמְדִינָה שֶׁלֶךְ", אָמַר אֲבֹו אֲדוּאֵר, "הַתִּינוֹק לֹא שִׁלְנוּ, וְהַצּוּאָה עַל שׁוֹלֵי בִגְדָנוּ" (76 ד-ה) (אֶל-נִלְדָּ מֵא מֵאֲלָנָא וְלִחִי'רִיא עֲלָא דִּי־אֲלָנָא [בְּנֵי אָדָם סוֹבְלִים מִבְּעִיּוֹת שֶׁלֹּא הֵם יִצְרוּ אוֹתָן]).
- מִמִּילָא אֲנִי אֲבוּד וְאֵין לִי מֵה לְהַפְסִיד. הַרְטוּב אֵינוֹ פּוֹחַד מִגֶּשֶׁם (91 ז-ח) (לְמִפְּלֵל מֵא יְחִיאָף מִן אֶל-מִטְרִי).

- ואני לא רוצה להציל את אחי? כבר אמרו שהבעל יימצא והילד ייוולד, רק האח אין לו תמורה (111 יח) (אֶל-זוֹגִי יִנְגִּיד וְלִנְלֵד נִנְלֵד, בֶּס אֶל-אֲחִי מֵאִפּוֹ עִירִיו).
- והכסף לא חשוב? השפע מיטיב ומרחיב והמצוקה תציק ותרכיב (111 ו מלמטה) (אֶל-חִירִי יִחִירִי וְלִבְלָא יִבְלִי וְיִבְלִי).
- יממה תמימה התבשלו החמין והפאציה על אש קטנה, לקיים מאמר הבריות: "תבשיל שנתבשל לאטו ראוי להגישו לסולטאן" (125 ב-ג מלמטה) (טְבִיחִי לִי יִתְהַדֶּה, לִסְלִטָאן יִתְנַדֶּה [טוב לעשות דבר במתינות ובשיקול דעת]).
- המוות הוא חלק מהחיים (133 ח) (תֵּאֲלִי לְעֶמְרִי מוֹת [סוף החיים הוא מוות. הכוונה היא שיש להשלים עם המוות בלית ברירה]).
- העין מקנאת באחותה (146 יא מלמטה) (אֶל-עֵין תַּעֲיָאֲרִי מִן אֲחִיתָה [אדם מקנא אפילו באחיו]).
- בגדאד שלנו היא כמו שהיא שלהם, כמאמרם: "האמונה לאללה והמולדת לכל" (146 ז-ח) (אֶל-אֵימָאן לָלָה וְלִנְטֹן לְלִגִּימִיע)¹⁷
- מי שלא אוכל שום, פיו לא יסריח, ועל לא כלום לא אוסרים פה (177 ה) (אֲלִי מֵא יֶאֱכַל תִּיּוֹם מֵא יִגִּיף תִּיּוֹמוֹ [אין נטפלים לאדם על לא כלום]).
- כלב נובח לא נושך (206 ה) (כָּלֵב לִי־עֲנֵנוּ מֵא יַעֲטִי [מאיימים בקול אך אינם מסוגלים לבצע זממם]).
- את טבע האדם ישנה רק המוות (221 ד) (טָבַע לִי־בֶדֶן מֵא יִבְדְּלוּ אֱלֹא לִי־כֶפֶן [=טבע האדם לא ישנו אותו אלא התכריכים]).
- כשאתחיל לתפור תכריכים יחדלו בני־אדם למות (222 ב) (לוֹ נָבִיעַ כְּפִינָאֵת מִחַד כָּאֵן מֵאֵת [=לוֹ מִכְרֵנוּ תִּכְרִיכִים, אִישׁ לֹא הִיָּה מֵת. כְּלוּמַר, כֹּל מֵה שֶׁנַּעֲשֶׂה, לֹא נִצְלִיחַ]).¹⁸
- האיש היקר ביקש את הזול (243 ה מלמטה; 350 ט מלמטה) (מֵא טִלַּב אֶל-עֵינֵי אֱלֹא לִי־חֵיץ [האיש היקר מבקש בצניעותו דבר פשוט יחסית לערכו שלו]).
- עקרב אין לו תקנה אלא בנעל (255 ו מלמטה) (אֶל-עֲקִיבָה דְּנֹאֲהָ לִי־מִנִּי [יש לעקור את הרע מהשורש]).
- האבן תבוא מן הקרוב אליך (256 יד) (לִי־חֲגִיאַעִיָּה מֵא תִּגִּי אֱלֹא מִן־קִיב [יש להיזהר מקנאתם ומשנאתם של קרובי משפחה]).
- מי שהכישו נחש מתחיל לפחד מחבל (292 יא-יב מלמטה) (לִי־עֲטִיתוֹ לִי־חִיץ יִחִיאֵף מִן־לִי־חַבֵּל [בעל ניסיון נוהג בזהירות רבה, ואף מופרזת, במצבים שכבר התנסה בהם]).

- לולא הכורדים היו החמורים מתים (300 יח-יט) (לו מא ל־כְּרִיד כָּאן מֵאֲתוּ ל־חֲמִירי [דברי זלזול בכורדים, שרובם עסקו בבגדאד בסִפְלוּת]).
- הבת או לגבר או לקבר (332 ו מלמטה) (ל־בְּנִיתִי יֹא ל־רִגִּיאל יֹא ל־קְבִירי [הבת הרווקה נחשבת למתה]).
- את מה שנכתב על המצח, תראה העין (333 י-יא) (אֶל־מִקְתוּב עַל־גִּבִּין לֹאֲזֵם תְּשׁוּפוּ ל־עֵין [אין מפלט מהגורל]).
- לכל סיר המכסה שלו (333 יד) (כָּל גֶּדֶר לָנוּ קִפְרִי [כל אחד ובן הזוג המתאים לו]).
- אם לא ישיא אותה יופיה, ישיאו אותה הוריה, ואם לא – ישיא אותה כספה (333 טו-טז) (אֶל־מֵא תִנְפְּקָה חִידוּדָה תִנְפְּקָה גִידוּדָה, וְלִמָּא תִנְפְּקָה גִידוּדָה תִנְפְּקָה פְּלוּסָה [=מי שלחייה אינן עוזרות לה, יעזרו לה אבותיה, ומי שאבותיה אינם עוזרים לה, יעזור לה כספה]).
- קוץ שהצמיח ורד (333 א מלמטה) (מִן אֶל־שׁוֹכ וְרִיד [יש רשעים שמולידים צדיקים]).
- מי שיודע יודע, ומי שלא יודע חושב שמדובר בחופן של עדשים (372 יב-יג מלמטה) (אֶל־יִדְרִי יִדְרִי, וְלִמָּא יִדְרִי כְּמִשֶׁת עֲדָשׁ¹⁹ [יש שאינם יכולים להסגיר צפונות לבם שלא יתגלה קלונם ברבים]).²⁰
- מי שאינו ירא את אלוהים אינו ירא את עבדיו (373 יג-יד מלמטה) (אֶל־מָא יִחִיאֵף מִן אֱלֹהָה מָא יִחִיאֵף מִן־עֲבָאָדוּ [=מי שאינו ירא את אלוהים גם מנהגו עם הבריות אינו כהלכה]).
- אישה זקוקה למזל אחד וגבר לשבעה (373 י-יא מלמטה) (אֶל־מְרִיָּה יִנְרִיאֲדֵלָה פֶּד בְּחִית וְל־רִגִּיאל סִבְעָה [ההימור של הגבר בבחירת אשתו הוא גדול יותר מזה של האישה, כי לא תמיד מוצא הוא אישה שיש בה כל המעלות הטובות]).
- מי שאין לו ישן, אין לו חדש (384 יח) (אֶל־מָא עֲנֹדוּ עֲתִיק, מָא עֲנֹדוּ גִידִיד [מי שאינו שומר על מסורת העבר גם לחדש אין הוא נאמן]).
- טוב לו לכלב החי מן הארי המת (389 טז-יז) (כָּלֵב ל־טִיֵּב אֲחִסּוֹן מִן סִבְעָה ל־מִית)²¹
- השתוותה הקירחת ובעלת השיער (405 ד מלמטה) (תִּסְאֲנוֹת אֶל־גִּרְעָה וְאִם אֶל־שַׁעֲרִי [השתוו המעמדות]).

5. אחרית דבר

"מפריח היונים" של אלי עמיר, מלבד חשיבותו הרבה להכרת התקופה האחרונה של חיי היהודים בבגדאד לפני עלייתם ההמונית לישראל, חשיבות לאין ערוך יש בו להכרת לשונם המיוחדת של יהודי בגדאד באותם הימים.

הספר מכיל אוצר בלום של מילים, ביטויים ופתגמים מן הלהג היהודי של בגדאד, הן כמות שהם והן בתרגומם לעברית. הוא מספק חומר חשוב לא בצורת רשימה של מילים המובאות מלאכותית זו אחר זו אלא באופן המפגיש אותנו עם מילים וביטויים במקומם הטבעי, ליד האירועים שבהם נאמרו. כידוע, להג זה כמו מרבית להגי היהודים, עומד על סף הכיליון. כדי לשמר אותו חייבים אנו לראיין ולהקליט בדחיפות את דובריו קודם שיהא מאוחר מדי. ספרו של עמיר תורם תרומה חשובה מאוד גם מבחינה זו.

הערות

1. הוצאת עם עובד, תל-אביב תשנ"ג (להלן: הספר).
2. מראי המקומות לספר מסומנים בספרות ובאותיות. הספרה מכוונת למספר העמוד והאות למספר השורה באותו עמוד.
3. בלהג היהודי האות (ר) הגויה במילים ערביות רבות כמו ג (ר= גרונית) בלא הבדל. כדי להקל על הקוראים לפענח את המילה, סומן כאן אותו הגה בשתי אותיות נפרדות: כשהוא נובע מ ג סומן באות ע' (בגרש); וכשהוא נובע מן , סומן באות ר' (בגרש).
4. נכון היה לכתוב **סמבוספ** בכ"ף. זו לביבה עיראקית עשויה מכמון ומחומס.
5. 'מן השמים', ממתק סמיד משקדים, סוכר, חלבונים וקמח.
6. ממתק שקדים מסוכרים.
7. מאפה מתוק ממולא אגוזים ושקדים.
8. אמנם לא כל המילים האלה הוכנסו למילון העברי. למשל, מילונו של י' שויקה (רב מילים – המילון השלם לעברית החדשה, תשנ"ז) מביא מארבע המילים הנ"ל רק את **בקלאוה וקובה** (באות ק' דווקא!) אך לא **זנגולה וסמבוספ**.
9. אמנם כמה מן המילים המובאות כאן, כמו **כפייה, גלבייה ועבאיה**, כבר חדרו לעברית הישראלית מתוך הערבית שבארץ, ובצדק לא נזקק הסופר לפרשן.
10. ברכה זו חוזרת במקום אחר, אך בכתיב שונה: תִּסְלֵם אֵידֶק (313 ט מלמטה), וצ"ל כמובן: אֵידֶפ.
11. הביטוי הובא בין מירכאות, כנראה כדי להדגיש שהוא לקוח כמות שהוא מן הלהג, וכך נהג המחבר גם בכמה מקומות אחרים.
12. אמנם כמה מן הביטויים מצויים בלשון העברית ולא דווקא כתרגום מן הלהג. עם זאת סביר להניח שהעדפת שימושם כאן הוא בהשפעת הלהג.
13. אך במקום אחר השתמש הסופר בשם **אלוהים** במקום **אללה**: אלהים יאריך את ימך (133 ח מלמטה).
14. בחלק מן הפתגמים נעזרנו בספרו של יהושע מאירי, על נהרות בבל: אוצר הפתגמים של יהודי בבל, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים 1997.
15. פתגם זה הובא כאן בהגיית הלהג המוסלמי של בגדאד.
16. הפתגם הובא בערבית ספרותית. [והשווה: "הלומד מחברו [...] אפילו אות אחת צריך לנהוג בו כבוד" (אבות ו, ג). – העורך.]

17. במקום אחר מנוסח פתגם זה קצת אחרת: "המולדת לכול והדת לאלוהים" (76 י) והכוונה היא שיש להפריד בין הדת לבין אהבת המולדת.
18. [והשווה לשירו של אברהם אבן עזרא: לו אהיה סוחר בתכריכין – לא יִגְעֹעוּן אישים בכל יְמֵי (בתוך: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' 576). – הערת ד"ר יוסף עופר.]
19. בדיוק: "מי שיודע יודע, ומי שאינו יודע – חופן של עדשים". המילים "חושב שמדובר ב-" ניתוספו בידי המחבר להבהרת הדברים.
20. "מאירי, בספרו "על נהרות בבל", פתגם 81, מביא סיפור המיוחס לפתגם זה, והריהו בקצרה: אשתו של סוחר תבואה ניהלה בסתר רומן עם איש זר. יום אחד חזר הבעל מוקדם לביתו ומצא את אשתו עם מאהבה. המאהב המופתע ברח ורץ דרך השוק והבעל הנבגד דולק אחריו בסכין שלופה. המאהב התעכב תוך כדי ריצתו ליד אחד הדוכנים בשוק, לקח חופן עדשים והמשיך במנוסתו. האנשים שראו את הבעל רודף אחר האיש בסכין שלופה, צעקו לעברו: "האם בגלל קומץ עדשים הולך אתה לשפוך דם?" הבעל הנבגד, שלא רצה שקלונו ייוודע ברבים, הפסיק את המרדף, הניח למאהב לברוח והחל למלמל בינו לבינו: "מי שיודע יודע, ומי שאינו יודע [חושב שמדובר ב]חופן של עדשים".
21. אין ספק כי יש כאן השפעה של הפתגם המקראי: "כי לכלב חי הוא טוב מן האריה המת" (קהלת ט, ד).